

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Rejecting the Theory of Islamic City as a Form
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

رد نظریه شهر اسلامی به عنوان فرم

مرضیه پورمحمدی^۱، سید محسن حبیبی^{۲*}، سیدحسین بحرینی^۳، زهره داودپور^۴

۱. گروه شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران.
۲. استاد تمام دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
۳. استاد تمام دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
۴. گروه شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۰۵

چکیده

بیان مسئله: تعاریف متعدد و متنوع و بعضاً متفاوت و متضاد اندیشمندان خارجی و داخلی از شهر اسلامی، تدقیق مفهوم آن را با دشواری و سردرگمی همراه کرده که عمدتاً با دیدگاه‌های کالبدی است؛ این چالش‌ها ناشی از قرارگرفتن دو مقوله پیچیده و گسترده «شهر» و «اسلام» در کنار هم است، زیرا برقراری نسبت درست میان این دو مفهوم گسترده و چندلایه (از لایه‌های ظاهری تا لایه‌های باطنی) کار آسانی نیست و به یک پشتوانه عمیق نظری و عملی نیاز دارد.

هدف پژوهش: بررسی محتوا و مفهوم شهر در متون اصیل دینی، هدف این پژوهش است و بهترین منبعی که از طریق آن دستیابی به حقیقت شهر اسلامی و مفهومی امکان دارد قرآن است. **روش پژوهش:** روش این پژوهش، تفسیری - تحلیلی است. برای رجوع به قرآن به عنوان اصلی‌ترین منبع این پژوهش، از شیوه تفسیری - تأویلی بهره برده و تفسیر المیزان برای وصول به فهم آیات قرآن برگزیده شده است؛ همچنین برای مقایسه نظریه اسلام درباره شهر و نظریه شرق‌شناسان درباره شهر اسلامی روش تحلیلی - تطبیقی به کار رفته است.

نتیجه‌گیری: با توجه به یافته‌های این پژوهش قرآنی، شهر اسلامی فراتر از فرم و کالبد، یک مفهوم فرهنگی (عقیدتی - رفتاری) است. نظریه شهر قرآنی با تأکید بر سه عنصر اصلی ساختار مفهومی شهر: مردم، قانون و حکومت شهری، در مقابل رویکرد کالبدی غالب اندیشمندان داخلی و خارجی قرار دارد. آرمانشهر قرآنی مفهومی ارزشی - هنجاری است که بر اساس روابط انسانی شکل می‌گیرد. در این آرمانشهر اسلامی - قرآنی مجموع روابط فرد با خدا، خود، دیگران و طبیعت، در قالب نظام‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و کالبدی، شهر را شکل می‌دهد.

واژگان کلیدی: شهر اسلامی، شرق‌شناسان، اسلام، آرمانشهر، پادآرمانشهر.

مقدمه و بیان مسئله

پس از بررسی منابع و متون در زمینه شهر اسلامی، معلوم شد تاکنون شهر اسلامی، جامع، دقیق و عمیق تعریف نشده است. تعاریف متعدد و متنوع و بعضاً متفاوت و متضاد اندیشمندان خارجی از شهر اسلامی،

تدقیق مفهوم آن را با دشواری و سردرگمی همراه کرده است؛ همچنین در بین اندیشمندان داخلی به ندرت با نگاهی مفهومی و ساختاری در زمینه شهر اسلامی روبرو هستیم. نگاه‌های شرق و غرب نیز اکثراً حول محور کالبد شهر بوده و این چالش‌ها ناشی از قرارگرفتن دو مقوله پیچیده و گسترده «شهر» و «اسلام» در کنار هم است، زیرا برقراری نسبت درست میان این دو مفهوم گسترده و

* نویسنده مسئول: smhabibi@ut.ac.ir: ۰۹۱۲۱۰۶۷۹۲۸۰

اروپایی بسنده کرده‌اند. در دوره دوم، دیدگاه‌های تجدیدنظرطلبانه روی کار می‌آید و مطالعه پیرامون جامعه و ساختار جامعه شهری به عنوان متن شهر اسلامی و پرسش دربارهٔ واژه شهر اسلامی آغاز و در دوره سوم، نگرش‌های منتقد، نو و بومی‌گرا بررسی می‌شود. در نگرش سوم، نظریه‌پردازان بومی بر خوانش چندبعدی شهر اسلامی بر اساس منابع اولیه و اصلی تأکید می‌کنند. اگرچه در دوره دوم و سوم تلاش بر این بوده که شهر اسلامی، درست تعریف و تبیین و مشخصات آن بیان شود و معیارهای درستی برای شاخص‌سازی شهر اسلامی استخراج شود، در عمل این نتیجه به دست نیامد و همچنان برخی ویژگی‌های موردی شهرهای اسلامی به همه شهرهای اسلامی به شکلی نادقیق تعمیم داده شد و نگاه فرمال به شهر اسلامی، اساس مطالعات شهر اسلامی بود.

برای مثال از نظر ابولو قد عناصر حیاتی یک شهر ایده‌آل اسلامی شامل یک مسجد جامع، بازار مجاور مسجد، و حمام است، چرا که این عناصر هستند که شرایط را برای عبادت یک مسلمان مهیا می‌سازند (Abu-Lughod, 1987). سوواژه عناصر یک شهر اسلامی ایده‌آل را شامل بازار و یک میدان مرکزی می‌داند که به شبکه راه‌های اقتصادی و مسکونی متصل شده است و معتقد است که تمام این بناها و عناصر در واقع تغییر یافته‌های عناصر شهری دوره‌های قبل (شهرهای یونانی- رومی) است (Sauvaget, 1934). فن گروه بام یک شهر اسلامی ایده‌آل را این‌گونه وصف کرد: شهر دو کانون اصلی دارد: مسجد جامع و بازارها. مسجد جامع به عنوان مرکز دینی، سیاسی و معنوی در طول مسیرهای اصلی شهر یا در تقاطع آنها قرار می‌گیرد. در کنار مسجد جامع، بنای حکومتی یا به عبارت دیگر کاخ حکمران شهرها جا گرفته است. بازارها در تمام سرزمین‌های اسلامی شکل و سلسله‌مراتب عملکردی یکسان دارند. در بخش اقتصادی شهر یگانگی و وحدت شهر نمایان است، در حالی که در بخش‌های مسکونی گرایش‌های جدایی‌طلبی دیده می‌شود. هر محله اختصاص به یک قوم دارد و این اقوام خود مسجد، حمام، و بازار خود را می‌سازند (Von Grunebaum, 1961).

به نظر می‌رسد شرق‌شناسان هم در هدف و هم در روش بررسی شهر اسلامی، نگاهی متفاوت داشتند. هدف شرق‌شناسان رسیدن به کالبد شهر اسلامی بود و هر یک از عناصر کالبدی شهرهای سرزمین‌های اسلامی را به اسلام و ارزش‌های اسلامی نسبت می‌دادند؛ حال آنکه رابطه اسلام و شهر نه کامل بود و نه شامل، بلکه این رابطه، محدود به زمینه‌هایی خاص در این شهرها برقرار شده بود؛ درحالی‌که روش صحیح بررسی حقیقت شهر اسلامی، بررسی شهرهای

چندلایه (از لایه‌های ظاهری تا لایه‌های باطنی) کار آسانی نیست و به یک پشتوانه عمیق نظری و عملی نیاز دارد که تا کنون به شکل منسجم وجود نداشته است؛ بنابراین فقدان پشتوانه دینی در زمینه شهر اسلامی ضرورت طرح موضوع این پژوهش است. به یقین بهترین منبعی که از طریق آن دستیابی به حقیقت شهر اسلامی و مفهومی امکان دارد قرآن است، زیرا قرآن تنها منبعی است که در آن دخل و تصرف نشده و از تحریف در امان مانده است. دسترسی به باطن قرآن از طریق تفاسیر بزرگانی نظیر علامه طباطبایی ممکن است و در این پژوهش از آن استفاده شده است.

روش تحقیق

روش این پژوهش، تفسیری- تحلیلی است. برای رجوع به قرآن به عنوان اصلی‌ترین منبع این پژوهش از شیوه تفسیری - تأویلی بهره برده و تفسیر المیزان برای وصول به فهم آیات قرآن برگزیده شده است. همچنین برای مقایسه نظریه اسلام درباره شهر و نظریه شرق‌شناسان درباره شهر اسلامی، روش تحلیلی - تطبیقی به کار رفته است. در این تحقیق به شیوه علامه طباطبایی در المیزان (تفسیر آیه به آیه) از آیات قرآن و پیوندشان با یکدیگر بهره‌برداری شده، بنابراین آیات به شکل منفرد پژوهش نشده است، بلکه محوری و شبکه‌ای بررسی، و واژه شهر از بطن آیات مرتبط استخراج شده است.

روند کار پژوهش

- جمع‌آوری نظریات شرقی و غربی درباره شهر اسلامی؛
- جمع‌آوری آیات مربوط به شهر (عین واژه و واژه‌های مکمل) از قرآن و بررسی انواع تفاسیر به‌ویژه تفسیر المیزان؛
- بررسی آیات قبل و بعد از آیات منظور، برای درک عمیق مفاهیم آیات و پیوند موضوعات با هم؛
- استخراج تعاریف و ویژگی‌های مربوط به شهر از آیات قرآن؛
- مقایسه و تطبیق ویژگی‌های شهر در قرآن با نظریات اندیشمندان شرق و غرب درباره شهر اسلامی.

پیشینه تحقیق

• شرق‌شناسی و «شهر اسلامی»
دوره اول مطالعات شرق‌شناسی شامل مکتب مغرب، مکتب دمشق و ترکیب این دو مکتب است. در این دوره شرق‌شناسان واژه شهر اسلامی را جعل و به بیان فرمال (شکلی - ظاهری) شهر اسلامی در مقایسه با شهرهای

شرق‌شناسان، سخن از موضع و نگرشی درون‌دینی هم سزاوار است تا این‌دو در کنار هم نگاه جامعی از شهر اسلامی را ارائه دهند که در ادامه بررسی می‌شود.

• **شهر اسلامی و اندیشمندان شرقی (ایران، مصر، لبنان و...)**
بر اساس تحقیق جهان‌بخش، روش‌های نظریه‌پردازی هنر و معماری اسلامی را به دو گروه اصلی می‌توان تقسیم کرد: گروه اول، روش‌ها و رویکردهایی هستند که نگاهشان به معماری و هنر اسلامی به عنوان پدیده‌ای است که در برهه‌ای از تاریخ و پاره‌ای از جغرافیا طلوع کرده و سپس با گسترش جهانی‌سازی و سیطره تمدن مدرن به افول و غروب رسیده و دوران آنها گذشته است. روش‌های تاریخ‌نگارانه مستشرقان مهم‌ترین شاخه این گروه هستند (جهان‌بخش، امین‌پور، پیروزمند، ۱۳۹۷، ۸۵).

گروه دوم بر خلاف گروه اول به دنبال نسخه‌ای متفاوت با نسخه تمدن غرب برای سرپرستی جوامع بشری از جمله در هنر و معماری هستند. از این گروه سنت‌گراها در محیط آکادمیک و به ویژه در غرب شناخته‌شده‌تر و در تحلیل و نقد تمدن غرب موفق‌ترند. شاخه دیگر از این گروه نص‌گرایانی هستند که با توجه به زمینه تخصصی‌شان (هنر و معماری) غالباً بدون داشتن مهارت‌های لازم به متون دینی مراجعه نموده و سعی در استفاده از آیات و روایات داشته‌اند و در نتیجه محصول تحقیق آنها، حجیت کافی را برای استناد به اسلام ندارد و افزون بر این، پاسخ همه مسائل مبتلابه هنر و معماری را نمی‌توانند با مراجعه مستقیم به منابع روایی عرضه کنند؛ از این دو نقیصه، روش فقه فردی عارضه اول را بر طرف کرده است؛ ولی همچنان به مشکل دوم مبتلاست (همان، ۸۶).

از آنجا که فقه تنها دانش اسلامی است که موضوع آن مدیریت رفتار اجتماعی است، این گروه برخلاف سنت‌گرایان توانایی هم‌وردی با تمدن مدرن را در سطح فردی دارند، اما تمدن مدرن لایه‌های پیچیده‌ای برای مدیریت نظامات اجتماعی دارد و در آن لایه‌ها، فقه فردی توان رویارویی نداشته و در عمل در مواجهه با مسائل مستحدثه و شرایط اضطرار به انفعال رسیده یا خواهد رسید. ساختار فقه فردی صرفاً برای تعیین وظیفه عملی «فرد» مکلف طراحی و بهینه شده، نه برای طراحی و اداره «سازمان و جامعه» مکلف. از این رو، برای رفع این نقیصه لازم است با انجام اصلاحاتی در اصول و روش فقه و ارائه فقه نظام، حضور فقه در عرصه معماری و شهرسازی را سامان بخشید. بسیاری از مسائلی که از طریق مراجعه به آیات و روایات با روش‌های فقه فردی قابل پاسخگویی نبودند، بر اثر توجه به دلالت التزامی و ارتباط شبکه‌ای و نظام‌مند احکام قابل استنباط شده‌اند (همان، ۸۶).

واقع در سرزمین‌های اسلامی - عمده روش کار شرق‌شناسان - نیست، اگرچه هریک از این شهرها یک یا چند عنصر شهر اسلامی را داشته باشند.

از جمع‌بندی نظرات شرق‌شناسان (گرابار، بسات، حکیم^۳، ابو لوفد، سوواژه، گوستاو فن گرونه بام و ... در باره ارکان و عناصر شهر اسلامی: مرکز شهر (مسجد، بازار، مدرسه، ارگ حکومتی)، محله، حومه در قالب مناطق شهری و دسترسی، خدمات شهری، تأسیسات و استحکامات نظامی و دفاعی در قالب ارکان مهم شهری است (پورمحمدی، حبیبی، بحرینی و داودپور، ۱۳۹۹، ۴۲؛ حکیم، ۱۳۸۱). ولی این نظریات فرم‌گرای شرق‌شناسان با تناقضات درونی روبرو هستند و تفاوت‌های زیادی با هم دارند.

محققان یادشده در آثارشان بسیار جزئی و سطحی به مسائل غیرکالبدی شهر پرداخته‌اند و نظریاتشان در این حوزه بسیار با هم متفاوت است. اکثر شرق‌شناسان در حوزه ارکان غیر کالبدی شهر (مفهوم شهر اسلامی) از قانون واحد الهی - اسلامی و ارزش‌های مشترک مسلمانان در شهرهای اسلامی غفلت کرده‌اند و در آثار آنان سخنی از فرهنگ مشترک مردم مسلمان ناشی از قانون الهی - اسلامی نیست. گروهی از شرق‌شناسان نظیر سوواژه (Sauvaget, 1934, 445) شهر اسلامی را محل گردهمایی افراد و سلیقه‌های متضاد، عده‌ای مانند گرابار (گرابار، ۱۳۹۰، ۴۴) آن را مجموعه‌ای از تنش‌ها و تضادها، ولی ماندگار، و شهر را محل تفرقه^۷ و همچنین انعطاف و برقراری روابط به جای ضوابط در میان شهروندان می‌شمارند. برخی از شرق‌شناسان شهر اسلامی را فاقد ساختار، نظم، و یگانگی اجتماعی و مدنی می‌دانند، ولی در میان آنها «بسات» از انسجام و گرمی و اتحاد شهر اسلامی سخن گفته (بسات، ۱۳۹۳) که با توجه به نظریه قرآنی شهر، جامعه اسلامی ساکن در شهر، امتی واحد، و مؤید گفته بسات است.

شهر اسلامی اصطلاح ابداعی شرق‌شناسان است (فلاح، ۱۳۹۰) که به معنای دقیق کلمه بر توقع اسلام‌شناسان از شهر اسلامی دلالت ندارد و از منظری بیرونی فهم شده است و تناقضات و تفاوت‌های زیادی با هم دارند. شرق‌شناسان بررسی مصادیق کم‌شماری از شهرهای سرزمین‌های اسلامی را به همه شهرهای اسلامی تعمیم داده و یک نتیجه کلی از آن گرفته‌اند و غالباً به توصیف فرمال از شهر بسنده و شهر اسلامی را در کالبد آن جست‌وجو کرده‌اند؛ حال آنکه به نظر می‌رسد تأکید اسلام بیشتر بر ویژگی‌های اخلاقی، معرفتی و بینشی مردم، یا به بیان دیگر ویژگی‌های فردی و اجتماعی ساکنان شهر است و به کالبد شهر به گونه‌ای مستقیم و بی‌واسطه نمی‌نگرد.

به نظر می‌رسد در برابر موضع و نگرش برون‌دینی

این دو گروه، کالبد شهر اسلامی (ظهور شهر اسلامی) را با اندیشه اسلامی وفق دهد. او محیط زیست، محله، اماکن مذهبی، مسکن، دسترسی و شبکه معابر، فضای کار (تجارت، صنعت، خدمات)، فضای آموزشی، فضای گذران اوقات فراغت، عناصر عمومی و عام‌المنفعه، فضاهای شهری و عمومی، و سامانه مدیریتی در شهر اسلامی را بررسی می‌کند. او نیز می‌خواهد به هردو وجه شهر اسلامی، یعنی هم محتوا و مفهوم و هم کالبد در کنار هم توجه کند، ولی آنچه در کارش رخ می‌نماید، وجه کالبدی شهر اسلامی است.

پژوهشگرانی نظیر فرجام، سلیمانی مقدم و چاوشی (۱۳۹۰)، ایازی (۱۳۸۷)، برقی و تقدیسی (۱۳۸۷)، دانش (۱۳۸۹)، تقوایی و خدایی (۱۳۹۰)، شریفیان، پورجعفر و تقوایی (۱۳۹۵) و ... نیز در عرصه شهر اسلامی پژوهش، و خصوصیات شهر اسلامی را از منظر آیات قرآن، تفاسیر و روایات (اصول کافی، صحیفه سجادیه، نهج البلاغه و ...) بررسی کرده‌اند که برخی از مطالعات آنها در جدول ۱ آمده است. این نظریات اگرچه پیرامون خصوصیات غیر کالبدی و مفهومی شهر (امنیت و کرامت انسانی، اقتصاد سالم و خودکفا، عدالت اجتماعی، امت واحد، معنویت، دین‌ورزی و ...) است، ولی در نگاه آنها نیز ویژگی‌های کالبدی اولویت دارد.

مجموع نظریات اندیشمندان شرق و غرب نشان می‌دهد که اگرچه اندیشمندان در تلاش بودند بین محتوا و کالبد شهر اسلامی ارتباط درستی برقرار کنند ولی در عمل این نتیجه به درستی حاصل نشد و تأکید بیشتر بر کالبد شهر اسلامی بود به جای محتوای آن.

هدف و اولویت پژوهش حاضر، بررسی محتوا و آموزه‌های قرآنی به عنوان اساس اخلاق و معرفت و بینش ساکنان شهر است که اگر این مهم محقق و صفات یادشده در مردم نهادینه و درونی شود، کالبد شهر اسلامی نیز به تناسب این ارزش‌های نهادینه‌شده محقق می‌شود.

مبانی نظری

• نسبت اسلام و شهر

طبق پژوهش‌های قرآنی انجام شده، نسبت اسلام به عنوان دین، با شهر به عنوان یکی از مظاهر تمدن، از طریق انسان ساکن در شهر و سبک زندگی او در شهر برقرار می‌شود. انسان‌ها با عناوین شهروند، حاکم شهر، شه‌ساز و ... هرکدام نقشی را در شهر ایفا می‌کنند که اگر هریک ارتباط (نسبت) درستی با اسلام برقرار کرده، در نظر و عمل بر اساس اصول نظری و عملی اسلام عمل کنند، به قوانین اسلامی پایبند باشند و ارزش‌های اسلامی در آنها نهادینه

براساس این دسته‌بندی، اندیشمندان شرقی (ایرانی و غیر ایرانی) که درباره شهر اسلامی به تحقیق پرداخته‌اند، در گروه دوم قرار می‌گیرند. هر یک از افراد این گروه بر اساس روشی به توصیف و تحلیل شهر اسلامی پرداخته‌اند که در ادامه به آنها اشاره شده است.

اراکي (۱۳۹۷) بر اساس روش فقه نظام و با بررسی جامع آیات و روایات، مناطق شهری را به سه دسته تقسیم کرده است: محله‌ها، مرکز شهر، حومه شهر. محدوده محله، چهل خانه از مسجد محله در چهار جهت، و مسجد محله، مرکز محله است. مساحت کلی شهر (قطر کلی آن) دوازده مایل (چهار فرسخ) و محدوده حومه شهر به فاصله چهار فرسخ از محدوده اصلی شهر، و مرکز شهر، مسجد اعظم یا مسجد جامع شهر است. وی خدمات شهری را نیز به تناسب مناطق سه‌گانه یادشده در سه دسته گنجانده است: خدمات مورد نیاز ساکنان محله؛ خدمات مورد نیاز عامه مردم شهر؛ خدمات مورد نیاز عابران و مسافران عبوری. او همچنین قوانینی برای عبور و مرور و طراحی راه‌ها دارد. فرضیه‌هایی که اراکی بر اساس روایات، پیرامون کالبد شهر اسلامی بیان کرده و به شماری از آنها اشاره شد، درست و نشانگر برخی از ویژگی‌های شهر اسلامی است، ولی هویت شهر اسلامی، ماهیتی فرای کالبد آن دارد که در روایات مشخصات آن بیان شده است و اراکی نیز به روح و جان شهر اسلامی در قالب شهر شرعی اشاره کرده است.

مرتضی (۱۳۸۷) با استفاده از روش نص‌گرایی و فقه فردی پیوند شریعت با شهر اسلامی را بررسی می‌کند و باور دارد که شهر باید جایگاه تجلی مفهوم امت باشد. او شهر اسلامی را در قالب مناطق تجاری، مناطق مسکونی، مراکز مذهبی، آموزشی و صنعتی بررسی می‌کند و چگونگی شکل‌گیری این مناطق و نحوه ارتباط آنها با ارزش‌های اسلامی، به ویژه ارزش‌های اجتماعی را توضیح می‌دهد. او شهر اسلامی را جایگاه تجلی مفهوم امت به عنوان معرف و مهمترین ویژگی آن می‌شمارد، اما در روند بررسی‌اش به شاخص‌های کالبدی بازمی‌گردد و شهر اسلامی را در قالب کالبد آن بررسی می‌کند.

علامه جعفر مرتضی عاملی (۱۳۸۹) شهر اسلامی را در قالب محیط زیست و روشنایی، راه‌ها و جاده‌ها، فضاهای تجاری، تأسیسات و اماکن عمومی توضیح می‌دهد و توصیه‌های قرآن و اهل بیت علیهم السلام را در هریک از این بخش‌ها می‌پژوهد. ایشان با استفاده از روش فقه فردی در روایات و آیات به دنبال ویژگی‌های کالبدی شهر اسلامی است و شهر اسلامی را در کالبد آن جست‌وجو می‌کند.

نقی‌زاده (۱۳۹۶) تلاش می‌کند با ترکیب دیدگاه‌های

جدول ۱. جمع‌بندی مطالعات برخی از اندیشمندان داخلی در مورد شاخص‌ها و ویژگی‌های شهر اسلامی. مأخذ: نگارندگان.

نظریه پرداز یا اندیشمند این حوزه	آیه یا حدیث مربوطه	ویژگی نام‌برده برای شهر اسلامی	نظریه پرداز یا اندیشمند این حوزه	آیه یا حدیث مربوطه	ویژگی نام‌برده برای شهر اسلامی
فرجام و همکاران (۱۳۹۰)	۱ و ۲ بلد	محل عبادت و مرکز نشر توحید اسلامی	فرجام و همکاران (۱۳۹۰)	۱۵ سبأ	فقدان فاصله طبقاتی
ایازی (۱۳۸۷)	---	اشاعه معنویت و دین‌ورزی (زمینه‌ساز امنیت)	-----	۱۹ کهف	کسب و کار و تجارت حلال
علامه طباطبایی	۱۲۶ بقره	امنیت تشریحی (قانون‌گذاری)	فرجام و همکاران (۱۳۹۰)	۷۵ نساء	آزادی بیان و عقیده
ایازی (۱۳۸۷)	۱۲۶ بقره	امنیت اعتقادی (اطمینان)	ایازی (۱۳۸۷)	۳ تین و ۱ بلد	سکونت پرهیزگاران و دانشمندان
ایازی (۱۳۸۷)	۹۸ یونس	امنیت عملکردی (رفتاری)	ایازی (۱۳۸۷)	نهج البلاغه، خطبه ۴۰۷ و نامه ۵۳	زامداری حکیمان خردمند (رهبری بر حق): اصلاح اهل، آبادانی شهر، مشورت با حکیمان و دانشمندان
فرجام و همکاران (۱۳۹۰)	۱۱۲ نحل	امنیت اجتماعی و اقتصادی و طبیعی	نهج البلاغه، نامه ۵۳	مهربانی و محبت و لطف به رعیت	
مکارم شیرازی	(مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ ج. ۱، ۳۶۶)	امنیت شرط پایداری نعمت	ایازی (۱۳۸۷)	-----	برخورداری از نظم و برنامه و تدبیر در امور شهری
علامه طباطبایی	(طباطبایی، ۱۳۸۶، ج. ۱۲، ۵۲۲) - امام زین‌العابدین، ۱۴۱۳ ه. ق.، (۱۰۷)	رزق فراوان و ارزان (بعد از برقراری اطمینان ناشی از امنیت)	جوادی آملی (۱۳۹۱)	-----	توسعه فضاهای عمومی (مسجد، مدرسه، دارالشفاء، باغ، اماکن فرهنگی و ...) و خدمات شهری
ایازی (۱۳۸۷)	۱۲۶ بقره	رفاه و آسایش (توسعه اقتصادی)	ایازی (۱۳۸۷)	-----	تساوی در اعمال حقوق شهروندی برای همگان.
فرجام و همکاران (۱۳۹۰)	۹۱ نمل	شهر دارای حرمت، کرامت و اعتبار به واسطه سکونت فرد مسلمان و رعایت حریم او	مکارم شیرازی	۱۵ سبا	محیط زیست سالم (پاکیزگی، هوای مطبوع و ملایم و زمین حاصل خیز و آب فراوان)
فرجام و همکاران (۱۳۹۰)	۵۷ و ۵۸ اعراف (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۶، ۲۱۳-۲۱۶)	مکانی پر جنب و جوش و کانون فعالی از حیات و زندگی (رونق اقتصادی)	مکارم شیرازی	۱۵ سبا (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۱۸، ۵۸)	پاکیزگی (پاک از آلودگی‌های گوناگون)
فرجام و همکاران (۱۳۹۰)	۴۹ فرقان (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۵، ۱۱۸)	دسترسی آسان به خدمات و امکانات زیربنایی	ستاری	-----	شهر به عنوان یک اجتماع کامل از طریق عقد پیمان برادری
مکارم شیرازی و علامه طباطبایی	۱۵ سبا (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج. ۱۶، ۵۴۹)	عمران و آبادانی (باغ و بوستان حاصلخیز) و رونق اقتصادی	امام صادق (ع)	کلینی، ۱۴۰۷ ه. ق.، ج. ۳، ۲۲۳	خوش رفتاری با همسایه وسیله آبادانی شهر است و بالعکس آن ویرانی شهرها را به دنبال دارد.
مکارم و ...	۱۵ سبا	امنیت	امام سجاد (ع)	امام زین‌العابدین، ۱۴۱۳ ه. ق.، ۱۵۲	استواری و پایداری شهرها به واسطه قدرت و تدبیر و عزت نفس مسلمانان

ادامه جدول ۱.

ویژگی نام برده برای شهر اسلامی	آیه یا حدیث مربوطه	نظریه پرداز یا اندیشمند این حوزه	ویژگی نام برده برای شهر اسلامی	آیه یا حدیث مربوطه	نظریه پرداز یا اندیشمند این حوزه
رهبری بر حق (۱۴ معصوم): مشعل فروزان در شهر و از ارکان بلاد هستند.	امام زین العابدین، ۱۴۱۳ ه. ق.، ۱۵۳	امام سجاد (ع)	شغل مردم در شهر خودشان باشد نه در شهرهای اطراف.	(ابن بابویه، ۱۴۱۶ ه. ق.، باب الثلاثه؛ قمی، ۱۴۱۴ ه. ق.، ماده تجر)	امام سجاد (ع)
وجه دنیوی: سکونت، معیشت، عمران، امنیت	---	شریفیان و همکاران (۱۳۹۵)	وجه اجتماعی: قانون، حاکمیت، تجمع، مرابطه، مالکیت	---	شریفیان و همکاران (۱۳۹۵)
وجه تمدنی: جهان پیوندی نسل	-----	شریفیان و همکاران (۱۳۹۵)	وجه الهی: عبادت (اقامه صلاه)، تعلیم و تزکیه، تذکر و تفکر، انفاق	-----	شریفیان و همکاران (۱۳۹۵)

و سرانجام شهر در قالب پدیده شهر ظهور می کند (اراکي، ۱۳۹۷). کتاب قانون در دین اسلام، همان قرآن است. دین اسلام به عنوان یک نظام فکری شکل دهنده جهان بینی انسان، از طریق یکایک افراد جامعه بر ابعاد ساختاری شهر اثر می گذارد. دین اسلام، از طریق قرآن و اهل بیت، نظام فکری و عقیدتی مردم را شکل می دهد و با ایجاد سبک زندگی مخصوص، شبکه ای رفتاری (عمل) می آفریند که این شبکه رفتاری، محیط متناسب با خود را تنظیم و ایجاد می کند؛ یعنی اگر مبانی فکری اسلام در شهر و در میان مردم محقق شود، سایر ابعاد نیز پیرو این نظام فکری بهدرستی در شهر شکل خواهد گرفت. در ادامه به سبک زندگی قرآنی که زمینه ساز شکل گیری شهر اسلامی است، خواهیم پرداخت.

• نظریه قرآنی شهر

با مراجعه به دایره المعارف های قرآنی نظیر معجم المفهرس واژگان بلد، قریه، مدینه و مصر به عنوان مفاهیم مترادف با شهر انتخاب شد و با مطالعه قرآن و همچنین با استفاده از نرم افزار قرآنی «نور» آیاتی که در آن خود واژگان شهر (مدینه، بلد، قریه و مصر) به صراحت و به طور مستقیم آمده است، مورد جستجو و کندوکاو قرار گرفت تا ویژگی های شهر مشخص گردد. همچنین آیات مرتبط و مکملی که به توصیف و تبیین و شرح هر یک از این چهار مفهوم می پردازد، استخراج شد تا پدیده مورد نظر که شهر (آرمان شهر و پادآرمان شهر) است خود را از بطن آیات و ارتباط آیات با یکدیگر، نشان دهد و مفهوم آن روشن شود. این تحقیق به روش علامه طباطبایی در «المیزان» (تفسیر آیه به آیه) از آیات قرآن و ارتباط آنها با یکدیگر انجام می شود و آیات به صورت تکی و منفرد بررسی نمی شود.

و درونی شود، شهری که با گذشت زمان به دست آنها ساخته می شود و شکل می گیرد دارای ویژگی های اسلامی است، زیرا به طور طبیعی، نتیجه اسلام و ایمان مردم شهر به ارزش های اسلامی، شهر اسلامی خواهد شد. اندیشمندانی نظیر فارابی، و همچنین حبیبی و حجت و ... تعاریف مختلفی از شهر دارند. فارابی مدینه را جایگاهی می پندارد که جمع بسیاری از جانداران خردمند از گروه های کوی و برزن و بخش در آن جایگاه دور هم گرد می آیند و برای دربايست های زندگی گروهی و سروسامان دادن به برتری هایی که شایسته آن خواهند بود، با نهادن دستورهایی و به کار بردن آن، با همکاری و همیاری یکدیگر برای برطرف کردن نیازهای فردی و جمعی، تلاش و تکاپو خواهند کرد تا از این سو، به سعادت و نیکبختی دست یابند (فارابی، ۱۳۸۹، ۱۵۲). حبیبی می گوید: سنت ساخت و تولید فضا و مکان بازتاب سه گانه فرهنگ (دانش تاریخی زیست)، دانش فنی زمانه، و طبیعت است و نتیجه غایی تبلور این سه گانه شکل گیری شهر است و به همین سبب شهر موجودیتی انسان شناسانه می یابد (حبیبی، ۱۳۹۴، ۶۹). حجت (بی تا) نیز سه عامل بستر جغرافیایی (مکانی، فضایی، محیطی)، زمان (زمانی) که بر این مکان گذشته و تجربیاتی که در طول زمان به واسطه حوادث و ... حاصل شده و عامل باورهای انسانی (دین) را در توصیف و شکل گیری شهر دخیل می داند. ویژگی مشترک همه تعاریف، حضور مردم (شهروند و حاکم)، و قانون حاکم میان آنهاست. قانون سازنده شهر و تنظیم کننده روابط، از جهان بینی حاکم بر جامعه (قوانین الهی یا مادی) نشأت می گیرد و سبک زندگی، فرهنگ شهروندی و تمدن را شکل می دهد.

کامل در هیچ شهری جمع نشده است که آن شهر به آرمان شهر قرآنی یا بلد تبدیل شود.

با توجه به آیات بررسی شده در این پژوهش، بلد، مدینه فاضله‌ای است که حکومت حق به عنوان زمینه‌ساز برقراری عدالت در آن مستقر شده و مردمش حق جو و حق‌پرستند (مؤمن به خدای یگانه و همه پیامبران او) و همه (حاکم و شهروند) عادلانه و بر اساس قوانین توحیدی عمل می‌کنند و حیات پاک در این شهر استقرار و جریان دارد.^۸ به دلیل محدودیت در مقاله ناگزیریم از تفاسیر مربوط با آیاتی که واژه بلد در آنها آمده است عبور کنیم و فقط مهم‌ترین کلیدواژه تفسیر آیات را به طور خلاصه در ارتباط با سبک زندگی مردم بلد بیآوریم. ولی بررسی تفاسیر آیات اولیه سوره بلد به عنوان نمونه آورده می‌شود تا روند و روش استخراج کلیدواژه‌ها از تفاسیر آیات مشخص شود.

در این پژوهش، تفاسیر مختلف در ارتباط با سوره بلد به عنوان نمونه انتخاب و بررسی و نتایج زیر در ارتباط با بلد حاصل شد.

سوره البلد در تفسیر المیزان (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج. ۲۰، ۴۸۲-۴۸۶): از جمع‌بندی تفسیر آیات اولیه سوره بلد در ارتباط با شهر، این نتیجه حاصل شد که رعایت تناسب بین سوگند و بین چیزی که می‌خواهیم با سوگند اثبات کنیم لازم است. معلوم است شهر، علی‌الخصوص مکه موضوع بسیار مهمی است که قسم به آن بیان می‌شود و حرف مهمی در ادامه خواهد آمد که با موضوع بلد در ارتباط است.

و معنای دو آیه این است که (هر چند قسم لازم ندارد ولی) سوگند می‌خورم به این شهر، شهری که تو در آن اقامت داری، و این تعبیر توجه می‌دهد به اینکه مکه به خاطر اقامت آن جناب در آن و تولدش در آن شرافت یافته و جایی که حرم است حرمت دارد و با محل فرق می‌کند. در محل می‌توان کارهایی که در حرم حرام است را انجام داد.

سوره بلد در تفسیر نمونه (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۷، ۷-۸): قسم به این شهر مقدس شهر مکه (لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ). شهری که تو ساکن آن هستی (وَ أَنْتَ حَلَّ بِهَذَا الْبَلَدِ). شرافت و عظمت سرزمین مکه ایجاب می‌کند خداوند به آن سوگند یاد کند، چرا که نخستین مرکز توحید و عبادت پروردگار در اینجا ساخته شده، و انبیای بزرگ گرد این خانه طواف کرده‌اند، ولی آیه «وَ أَنْتَ حَلَّ بِهَذَا الْبَلَدِ» مطلب تازه‌ای در بر دارد، می‌گوید این شهر به خاطر وجود پر فیض و پر برکت تو چنان عظمتی به خود گرفته که شایسته این سوگند شده است.

سوره بلد در تفسیر مجمع البیان (طبرسی، ۱۳۹۱، ج. ۲۷،

بلکه در قالب شبکه‌ای و نظام‌مند آیات در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و مفهوم واژه شهر از دل آنها استخراج می‌شود. نتیجه مطالعات انجام‌شده در این پژوهش بر روی قرآن و تفاسیر در زمینه ماهیت شهر این است که قرآن شهر را به دو دسته «آرمان‌شهر» و «پادآرمان‌شهر» تقسیم کرده است.

آرمان‌شهر قرآنی مفهومی ارزشی - هنجاری است که بر اساس روابط انسانی شکل می‌گیرد. در این آرمان‌شهر اسلامی - قرآنی مجموع روابط انسان با خدا، خود، دیگران و طبیعت، سبک زندگی فردی را می‌سازد و سپس در سطح جامعه روابط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ... و سبک زندگی جمعی را شکل می‌دهد و سرانجام سبک زندگی مسلمانان است که به‌عنوان ساکنان، حاکمان و طراحان شهر بر پایه اندیشه‌ای قرآنی، در یک جریان طبیعی و فطری بر شکل شهر و کالبد آن اثر می‌گذارد.

نظریه قرآنی شهر با تأکید بر سه عنصر اصلی ساختار مفهومی شهر، یعنی مردم، قانون و حکومت شهری، در مقابل رویکرد کالبدی غالب اندیشمندان این حوزه قرار می‌گیرد؛ سه عنصری که بدنه اصلی ساختار هر شهری را می‌سازد و نحوه پیوند این سه عنصر، تأثیر آنها بر هم و تأثیرشان از یکدیگر، شکل شهر را می‌آفریند. حکومت و مردم هر کدام به تنهایی، نمی‌توانند زمینه‌ساز تحقق شهر اسلامی باشند بلکه هر دو در ارتباط با هم و زیرسایه آموزه‌های اسلام (قانون حاکم)، بسترساز تحقق شهر اسلامی خواهند شد. حکومت بسترساز اجرای عدالت در شهر خواهد بود و مردم نیز با پای‌بندی به اخلاق و معنویت و ارزش‌های اسلامی (قانون اسلامی)، زمینه تحقق شهر اسلامی را فراهم خواهند کرد. بنابراین شهر اسلامی به‌عنوان شهری دینی، با تأکید بر جنبه مفهومی و محتوایی، بر پایه دین اسلام و آموزه‌های قرآنی آن شکل خواهد گرفت. توصیف سبک زندگی آرمان‌شهر و پادآرمان‌شهر قرآنی در قالب مهمترین دستاورد این پژوهش در ادامه می‌آید.

بحث

• آرمان‌شهر

در قرآن واژه بلد معادل آرمان‌شهر است. آرمان‌شهر قرآنی شهری است که خصوصیات فکری (اعتقادی) - رفتاری مردمان آن طبق قرآن و روایات، و حاکم شهر نیز خلیفه‌الله باشد و بر پایه دستورات خدا عمل، و عدالت را در شهر جاری کند و بسترساز اجرای عدالت در شهر باشد و همچنین قانون شهری، قانون توحیدی قرآن و عدل الهی باشد که هر سه این خصوصیات تا کنون با هم و به‌طور

تا بیان کند چه ویژگی‌هایی برای شهر شایسته نیست. خصوصیات پادآرمان‌شهر قرآنی (قریه) در آیات متعددی از قرآن آمده که در این پژوهش آیات یادشده و آیات مرتبط با آنها با مراجعه به تفسیر المیزان و روش به کار رفته در آن به شکل شبکه‌ای متصل و نظام‌مند بررسی شده و برخی از آیات و کلیدواژه‌های مفهومی آیات در ارتباط با سبک زندگی مردم قریه پس از بررسی در المیزان در **جدول ۳** آمده است.^۹

واژه قریه در مورد شهرها یا مجتمع‌هایی که گناهکاران در آن بوده‌اند نیز به کار رفته است (بقره، ۵۸ و ۲۵۹؛ نساء، ۷۵؛ انعام، ۱۲۳؛ اعراف، ۴، ۹۴ و ۱۶۱؛ حجر، ۴؛ نحل، ۱۱۲؛ انبیاء، ۱۱) (نقی‌زاده، ۱۳۸۷، ۴۰-۴۱). این تحقیق با این معنی قریه یعنی اجتماع گناهکاران در یک شهر سر و کار دارد که ویژگی‌های اعتقادی-اخلاقی ساکنان آن در **جدول ۳** آمد و تفسیر یکی از آیات مرتبط با قریه به عنوان نمونه در ادامه آمده است:

کفران نعمت یکی از ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری مردم قریه می‌باشد و از جمله اعمالی است که باعث می‌شود نعمت به صورت‌های گوناگون از انسان گرفته شود و آرمان‌شهر تبدیل به پادآرمان‌شهر گردد: «از بین رفتن سرزمین حاصل‌خیز و باقی‌ماندن زمین خشک و لم یزرع با گیاهان تلخ و شور، زار و افزایش فاصله بین شهرها و از بین رفتن امنیت جاده‌ها از نمودهای این کفران است. در صورتی که قبل از کفران نعمت فاصله شهرها به طور مساوی بین هم تقسیم شده بود. حرکت در شب و روز در این قریه‌ها با امنیت و به راحتی صورت می‌گرفت ولی بعدها این نعمت از آنها گرفته شد» (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج. ۱۶، ۵۴۹). این توصیفات در آیات ۱۰-۲۱ سبا آمده است. کفران نعمت (آیه ۶ و ۷ انعام) باعث نزول بلاهای پنهان و آشکار در شهر می‌شود که عدم امنیت و قحطی و گرسنگی و ... از شمار آنهاست. مصداق نزول بلا در شهرهای معاصر، می‌تواند بیماری، خشکسالی، تغییر در سیستم آب و هوا، آلودگی، گرانی، بی‌تفاوتی مردم نسبت به یکدیگر و نسبت به اقوام نزدیک و دوستان، جابه‌جایی زیاد و دوری محل کار از محل زندگی و ... باشد. اینها همه ابتلاها و بلاهای دنیوی است ولی عذاب اصلی مردم قریه در دنیا، شقاوت‌مندی آنهاست که نتیجه آنها عذاب آخرتی خواهد شد (همان، ج. ۷، ۲۲). در جایی دیگر در تفسیر آیات ۷۱-۷۶ نساء آمده است که اگر اهالی مکه (علی‌الخصوص رؤسای آن) ستمگر باشند و در حق گروهی از مردم ظلم و ستم کنند و آنها را با استضعاف بکشانند، مکه با تمام ویژگی‌های الهی و مثبت آن می‌تواند یک قریه محسوب شود و دیگر بلد طیبه نیست. بنابراین باید رهبران

۹۷): تمامی مفسرین اجماع و اتفاق کرده‌اند بر اینکه این سوگند به بلد حرام و آن مکه معظمه است و اینکه شرافت بلد به شرافت آن است که به آن مقیم است (پیامبری که دعوت‌کننده به سوی توحید پروردگار و اخلاص بندگی اوست) و بیان این است که احترام و بزرگداشت مکه برای اوست و اینکه خدا سوگند به مکه خورده برای خاطر (پس شرافت مکه به واسطه) آن حضرت است و برای این است که آن حضرت در آن سکونت و اقامت دارد، چنانچه مدینه را طیبه نامید برای اینکه آن شهر به حیات و ممت آن حضرت پاک شد. پس دلیل اهمیت و استواری یک شهر به واسطه انسان‌هایی است که در آن زندگی می‌کنند بالاخص رهبر شهر که نماینده و رکن اصلی شهر است. در دعای جامعه کبیره ۱۲ امام به عنوان ارکان بلاد معرفی شده‌اند که شهر به وجود آنها استوار و پابرجاست و بدون آنها جایگاه و حرمتی ندارد. پس شهر به واسطه پیامبر و اهل بیتش حرمت دارد و اهمیت شهر به در و دیوار و گنج و سنگش نیست بلکه به واسطه کسی است که مردم را به عبادت خدا و یکتاپرستی دعوت می‌کند و اگر او (انبیاء و اولیاء الهی) را احترام نکنند شهر هیچ جایگاه و حرمتی ندارد.

سوره بلد در تفسیر هدایت (مدرسی، ۱۳۷۷، ج. ۱۸، ۱۱۱-۱۱۴): بلد- بنا بر گفته‌های مفسران- مکه است و شرف مکه آشکار است ولی مکه شریفتر از رسول‌الله نیست، بلکه شرف هر زمین به بندگان صالحی از خداست که در آن سکونت دارند، و لذا در حدیث آمده است: «حرمت مؤمن از حرمت کعبه بیشتر است» (مجلسی، ۱۴۰۳ ه. ق.، ج. ۶۷، ۷۱).

بنابراین با توجه به تفاسیر مختلف سوره بلد، حرمت شهر به حرمت انسان‌های درون شهر علی‌الخصوص حرمت رهبر شهر است و جایگاه خلیفه‌الله از جایگاه شهر مقدس بسی بالاتر است. پس شرف مکان وابسته به فراهم‌بودن آزادی و امنیت و احترام برای ساکنان آن است. آیات دیگر در ارتباط با بلد به همین روش بررسی شد که خروجی آنها در قالب کلیدواژه آمده است (**جدول ۲**).

• پادآرمان‌شهر

پس از بررسی‌های به‌عمل‌آمده پیرامون واژگان مترادف با شهر در قرآن، واژه قریه معادل مفهوم پادآرمان‌شهر استخراج شد، زیرا تمامی آیاتی که واژه قریه در آن به کار رفته بود به پادآرمان‌شهر یا ویژگی‌های یک شهر منفی می‌پرداخت. در این تحقیق حجم وسیعی از آیات قرآن در ارتباط با پادآرمان‌شهر به دست آمد، زیرا در طول تاریخ همه شهرهای محقق‌شده در واقعیت، پادآرمان‌شهر بوده‌اند. قرآن به روشنی ویژگی‌های پادآرمان‌شهری را توصیف کرده

جدول ۲. سبک زندگی مردم بلد (حیات طیبه: زندگی پاک) از جمع‌بندی آیات مکمل. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	ویژگی‌ها	آیات
۱	معتقد (آیین ابراهیم، دین حنیف و معتدل و یکتاپرست، و پیامبران پس از آن)، یکرنگ و رنگ خدایی، پرستش خدا	۱۳۵-۱۴۱ بقره، ۱۲۰-۱۲۱ نحل، ۱۹-۲۴ رعد
۲	استفاده از روزی حلال	۱۶۸ بقره
۳	ایمان و عمل صالح	۹۷ نحل / ۳۵-۳۶ محمد
۴	شکرگزاری	۱۲۰-۱۲۱ نحل
۵	اطاعت از خدا	۱۲۰-۱۲۱ نحل، ۱۹-۲۴ رعد
۶	عدم دنیاپرستی و حرص دنیا	۱۳۱ طه / ۳۵-۳۶ محمد
۷	اهل نماز	۱۳۱ طه / ۱۹-۲۴ رعد
۸	پرهیزگاری	۱۳۱ طه، ۲-۳ طلاق، ۱۹-۲۴ رعد
۹	ایمان به خدا و رسول و پیروی از آنان	۳۵-۳۶ محمد، ۲-۳ طلاق
۱۰	قدرتمند در مقابل کفار	۳۵-۳۶ محمد
۱۱	یاد خدا، ذکر و توجه به او در تمام شئون زندگی و تسلیم او (اسلام)	۱۶۳ انعام
۱۲	حرکت در صراط مستقیم	۳۸-۳۹ غافر
۱۳	دنیا وسیله توشه‌گیری برای متقین و مؤمنین	۳۸-۳۹ غافر
۱۴	معاد (یقین به روز حساب)	۲-۳ طلاق، ۱۱-۲۱ حاقه (عیشه راضیه)
۱۵	توکل بر خدا	۲-۳ طلاق
۱۶	وفای به عهد و پیمان با خدا	۱۹-۲۴ رعد
۱۷	صبر در طلب روزی خدا	۱۹-۲۴ رعد
۱۸	انفاق	۱۹-۲۴ رعد
۱۹	رفع بدی با نیکی	۱۹-۲۴ رعد
۲۰	حرمت و ارزش صاحبان شهر	۱-۳ بلد

و شهروندان شهر بر طبق قانون الهی (کتاب‌الله و سنت اهل بیت) عمل کنند و ظلم و ستم و فساد نکنند و گرنه شهر آنها از دایره بلد، مدینه فاضله یا آرمان‌شهر خارج می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالعات و پژوهش‌های این تحقیق در زمینه اندیشه قرآنی شهر و جمع‌بندی آنچه درباره شهر اسلامی، مطالعه و دیده شد، شهر اسلامی واژه‌ای است مبهم که شرق‌شناسان جعل کردند و ویژگی‌هایی را درباره شهرهایی که دیدند، بیان کرده و به شهر اسلامی نسبت دادند؛ درحالی‌که آنچه امروزه شهر اسلامی لقب گرفته، اساساً شهر اسلامی نیست و به کارگیری این اصطلاح برای شهرهای گذشته یا کنونی، نادقیق و تا حدی بی‌معناست. آنچه

اسلام در قرآن پیرامون آرمان‌شهر اسلامی (اندیشه قرآنی شهر) فرموده با آنچه حکومت و مردم در طول تاریخ و به تناسب امکانات و اوضاع شهر با نام اسلام اجرا کرده‌اند بسیار تفاوت دارد. اندیشمندان شرق و غرب، شهر اسلامی را در کالبد و فرم آن جست‌وجو می‌کردند؛ حال آنکه حقیقت شهر اسلامی با توجه به اندیشه قرآنی شهر، فرای کالبد است و تحقق بینش و منش اسلامی یعنی اخلاق و معنویت و ارزش‌های انسانی نظیر عدالت در شهر، و کالبد در پی تحقق این حقیقت شکل می‌گیرد.

طبق بررسی‌های صورت‌گرفته در کتاب خدا و تفسیر المیزان در زمینه شهر و نتایج به‌دست‌آمده، قرآن کریم به مفهوم ارزشی - هنجاری شهر عنایت دارد، نه کالبد آن. اگر چه که برخی روایات توصیف‌کننده کالبد شهر اسلامی است نظیر فرضیات مطرح‌شده توسط اراکی

جدول ۳. ویژگی اعتقادی، اخلاقی و رفتاری مردم قریه. مأخذ: نگارندگان.

آیات	ویژگی‌ها
۶۳-۷۴ بقره، ۱۱۵-۱۲۶ طه	۱ پیمان شکن (چه با خدا چه با مردم)
۶۳-۷۴ بقره، ۲۱-۳۲ انعام، ۱۱۵-۱۲۶ طه	۲ پشت کردن به حق در عین دیدن آن (اعراض از آیات خداوند)، دل‌های مهر و موم شده
۶۳-۷۴ بقره، ۳۵-۳۹ بقره، ۱۱۵-۱۲۶ طه	۳ تعدی از اوامر الهی و اطاعت از شیطان
۶۳-۷۴ بقره	۴ حیوان‌های انسان نما
۳۵-۳۹ بقره، ۱۰-۲۱ سبأ، ۶-۷ انعام	۵ گرفتن نعمت از مردمان قریه به دلیل گناه و سرپیچی از اوامر خداوند (قریه‌ای ترسناک و خالی از نعمت و برکت، خشک و لم یزرع)
۶۹-۷۸ غافر، ۱۱۵-۱۲۶ طه	۶ مردمی هوسران و خوش‌گذران (مشغول شکم و شهوت) و اهل دنیا
۶۹-۷۸ غافر، ۲۱-۳۲ انعام، ۴۰-۵۴ فصلت، ۹۸-۱۰۰ یونس	۷ کافر و مشرک
۶۹-۷۸ غافر، ۲۱-۳۲ انعام	۸ جدال با آیات خداوند و انکار آیات
۶۹-۷۸ غافر، ۲۱-۳۲ انعام، ۴۰-۵۴ فصلت	۹ تکذیب پیامبر و کتابش و دروغ‌بستن و تهمت به خدا و رسول و آیات خداوندی
۲۱-۳۲ انعام، ۲۱-۵۴ غافر، ۴۰-۵۴ فصلت	۱۰ عدم ایمان به توحید و معاد و نبوت و انکار آن
۲۱-۳۲ انعام، ۲۱-۵۴ غافر، ۴۰-۵۴ فصلت	۱۱ اهل کفر و لجاجت و جدال و عناد
۲۱-۳۲ انعام	۱۲ اهل ظلم بر خود و دیگران
۳۲-۴۶ کهف	۱۳ تکیه به مال و فرزند و مالکیت آن را از خود دانستن (نه خدا) و فخرفروشی به آن
۱۱۵-۱۲۶ طه	۱۴ عریانی و برهنگی
۱۱۵-۱۲۶ طه	۱۵ انسان‌های بدون حریم
۲۱-۵۴ غافر	۱۶ اهل اسراف و تجاوز (افراط و تفریط)
۲۱-۵۴ غافر، ۶۳-۸۲ یوسف، ۱۱-۱۷ حشر، ۵۶-۶۵ اسراء، ۱۹۲-۲۲۷ شعراء	۱۷ دروغ، دورویی، نفاق
۲۱-۵۴ غافر	۱۸ شکاک
۲۱-۵۴ غافر	۱۹ متکبر و خودخواه و مغرور
۴۰-۵۴ فصلت	۲۰ نعمت را از آن خود و ابدی و خود را مستحق آن و به هنگام مواجهه با شر و بلا مأیوس و ناامید می‌شوند.
۱۷ حدید	۲۱ مرگ ساکنان زمین به دلیل کفر
۱۷۶-۱۹۱ شعراء	۲۲ منفعت‌طلب، ریاکار، اهل کم‌فروشی و کم‌گذاشتن در پیمان‌ها و معامله
۴-۵ اعراف، ۶۳-۸۲ یوسف، ۱۴-۴۰ عنکبوت، ۱۴۱-۱۵۹ شعراء	۲۳ اهل فساد روی زمین

می‌تواند همه این ویژگی‌ها را داشته باشد یا برخی از آن را

محقق می‌شود و نکته مهم این است که همه مناسبات در سایه آموزه محوری اسلام باشند؛ مثلاً قدرت، یکی از این مناسبات است؛ ولی در اسلام حقیقی، حکومت به شکل خلافت نیست، بلکه به شکل ولایت است؛ یا نظام اقتصاد و بازار در اسلام بر پایه سود نیست، بلکه بر پایه خدمت به خلق خداست.

با توجه به هدف پژوهش و نتایج حاصل از تحقیق، شهر اسلامی فراتر از کالبد، یک مفهوم فرهنگی (عقیدتی) -

(۱۳۹۷) ولی موضوع این پژوهش محتوای شهر اسلامی و اولویت و ارجحیت آن بر کالبد آن است. در این پژوهش قرآن کریم روابط شهری را در قالب پیوند انسان با خود، خدا، مردم و هستی (طبیعت) بیان کرده است و از تنظیم این پیوندها در شهر، مفهوم شهر اسلامی خلق می‌شود و مجموعه‌ای از روابط فردی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، زیست‌محیطی و ... در آن قابل تعریف است؛ بدین ترتیب شهر اسلامی با مناسبات واقعی زندگی اجتماعی

السجاده الجامعه لأدعيه الامام على بن الحسين. قم: مؤسسه الامام المهدي.

• جهان بخش، عباس؛ امین پور، احمد و پیروزمند، علیرضا. (۱۳۹۷). روش نظریه پردازی هنر و معماری اسلامی. *روش شناسی علوم انسانی*، (۹۶)، ۷۱-۸۹.

• ایازی، سید علینقی. (۱۳۸۷). *تبیین اندیشه اسلامی پیرامون شهر و شهرنشینی با تأکید بر متون دینی*. مجموعه مقالات نخستین همایش آرمانشهر اسلامی. اصفهان: دانشگاه اصفهان.

• برقی، حمید و تقدیسی، احمد. (۱۳۸۷). بررسی چگونگی شکل گیری شهرهای اسلامی و ویژگی های آن. مجموعه مقالات نخستین همایش آرمانشهر اسلامی. اصفهان: دانشگاه اصفهان.

• بemat، نجم الدین. (۱۳۹۳). *شهر اسلامی (ترجمه م. حلیمی و م. اسلامبولچی)*. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.

• پورمحمدی، مرضیه؛ بحرینی، حسین و داودپور، زهره. (۱۳۹۸). شهر اسلامی تخیل یا واقعیت. *دانش شهرسازی*، ۳ (۲)، ۳۳-۴۷.

• پورمحمدی، مرضیه؛ حبیبی، محسن؛ بحرینی، حسین و دادپور، زهره. (۱۳۹۹). واکاوی پادآرمانشهر در قرآن کریم و تطبیق آن با مدینه های غیر فاضله فارابی و شهر معاصر. *دانش شهرسازی*، ۴ (۳)، ۳۷-۴۹.

• تقوایی، علیاکبر و خدایی، زهرا. (۱۳۹۰). *شخصیت شناسی شهر اسلامی با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی*. مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، (۴)، ۱۰۳-۱۱۳.

• جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۱). *مفاتیح الحیاه*. قم: اسراء.

• حبیبی، سید محسن. (۱۳۹۴). *دگردیسی و پایایی شهر و مفهوم آن*. صفة، (۶۸)، ۳۵-۴۶.

• حجت، مهدی. (بی تا). *تعریف شهر و معماری (جزوه کلاسی منتشر نشده)*. تهران: دانشگاه تهران.

• حکیم، بسیم سلیم. (۱۳۸۱). *شهرهای عربی - اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمانی (ترجمه م. ملک احمدی و ع. اقوامی مقدم)*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

• دانش، جابر. (۱۳۸۹). *مبانی شکل گیری و اصول سازمان یابی کالبدی شهر اسلامی*. *مطالعات شهر ایرانی - اسلامی*، (۱)، ۳۱-۱۵.

• شریفیان، احسان؛ پورجعفر، محمدرضا و تقوایی، علی اکبر. (۱۳۹۵). *تحلیلی از مفهوم شهر و ارکان شهرنشینی از منظر قرآن کریم*. هویت شهر، (۲۹)، ۵۳-۶۶.

• طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۸۶). *تفسیر المیزان (ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی)*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

• طبرسی، فضل بن علی. (۱۳۹۱). *مجمع البیان (ترجمه محمد بیستونی)*. قم: بیان جوان.

• عاملی، جعفر مرتضی. (۱۳۸۹). *شهر اسلامی، نشانه ها و شناسه ها*. قم: بوستان کتاب.

• فارابی، ابونصر. (۱۳۸۹). *السیاسه المدنیه (ترجمه حسن ملک شاهی)*. تهران: سروش.

• فرجام، رسول؛ سلیمانی مقدم، هادی و چاوشی، اسماعیل. (۱۳۹۰). *مفهوم اجتماعی شهر از منظر متون و تعالیم اسلامی*. برنامه ریزی منطقه ای، ۱ (۲)، ۲۷-۴۰.

• فلاح، سمیه. (۱۳۹۰). *برساخت شهر اسلامی*. *مطالعات شهر ایرانی - اسلامی*، (۳)، ۳۵-۴۴.

رفتاری) است. آنگاه که این مفهوم عالی به درستی فهم و در اذهان اندیشمندان و مردم نهادینه و درونی شود، پیروش کالبد در تناسب با این مفهوم محقق خواهد شد؛ یعنی چنانکه اندیشمندان شهر درباره شهر بیان فرموده اند که محتوا بر کالبد مقدم است، پس در شهر اسلامی محتوا (آموزه قرآنی) بر کالبد مقدم است و تا زمانی که محتوا در شهر جان نگیرد، کالبد محقق نخواهد شد؛ بنابراین با توجه به جایگاه تعیین کننده نظام فکری نسبت به سایر نظام های شهری (اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، کالبدی) اگر شهر تحت تأثیر عامل فکری (جهان بینی) درست شکل بگیرد، این نظام فکری در سایر ابعاد (سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ...) نیز در شهر آشکار می شود که روایات در اینجا به عنوان مفسر در کنار قرآن قرار می گیرند و شرح ویژگی های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی را می دهند.

شهر اسلامی هر آنچه هست، شهر است و از قاعده شهر بودن جدا نیست. هر شهری از سه رکن مردم، حاکم و قانون تشکیل شده است؛ بنابراین در شهر اسلامی مبتنی بر نگرش اسلامی نیز این سه عنصر ساختاری وجود دارد. در اندیشه قرآنی شهر، آنچه قرآن در زمینه مفهوم شهر به روشنی اشاره کرده، سبک زندگی مردم و حاکمان شهر و قوانین مرتبط با آنها در قالب سه رکن ساختاری شهر است که ساختار زمینه ای و پایهای شهر را از درون می سازد و نمود بیرونی و ظاهری این ساختار فکری - رفتاری در کنار سایر ویژگی ها نظیر زیست بوم منطقه، فن زمانه، دانش تاریخ زیست (فرهنگ) شهر خواهد بود.

پی نوشت

۱. grabar
۲. bemat
۳. Besim selim hakim
۴. Abu lghod
۵. Sauvaget
۶. Von grunebaum
۷. فقط بemat از جامعه ای گرم، متحد و منسجم در قالب تمثیلی یک خانه صحبت می کند: «تمام شهر یک خانه را تشکیل می دهد» (بemat، ۱۳۹۳، ۸-۸۷).
۸. برای اطلاعات بیشتر پیرامون بلد، بنگرید به پورمحمدی، بحرینی و داودپور، ۱۳۹۸، ۳۹.
۹. برای اطلاعات بیشتر پیرامون قریه بنگرید به پورمحمدی و همکاران، ۱۳۹۹.

فهرست منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۶ ه. ق.). *الخصال*. قم: جامعه مدرسین.
- اراکی، محسن. (۱۳۹۷). *فقه عمران شهری*. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- امام زین العابدین، علی بن الحسین. (۱۴۱۳ ه. ق.). *الصحیفه*

- قمی، شیخ عباس. (۱۴۱۴ ه. ق.). سفینه البحار. قم: اسوه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ه. ق.). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گرابار، الگ. (۱۳۹۰). شهر در جهان اسلام (ترجمه م. وحدتی دانشمند). تهران: بصیرت.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ه. ق.). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مدرسی، سید محمدتقی. (۱۳۷۷). تفسیر هدایت (ترجمه پرویز اتابکی و همکاران). مشهد: آستان قدس رضوی.
- مرتضی، هشام. (۱۳۸۷). اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام (ترجمه ا. مشکینی و ک. حبیبی). تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۷). شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات). اصفهان: مانی.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۶). شهر اسلامی از اندیشه تا ظهور. تهران: جهاد دانشگاهی.
- Abu-lughod, J. (1987). The islamic city, history myth, Islamic essence, and contemporary relevance. *Middle east studies*, 19 (2), 155 - 176.
- Von Grunebaum, G. E. (1961). *Islam, essays in the nature and growth of a cultural tradition*. London: Routledge& Kegan paul.
- Sauvaget, J. (1934). Le plan de Laodicée-sur-mer. *Bulletin d'études orientales*, (4), 81-114.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
پورمحمدی، مرضیه؛ حبیبی، سید محسن؛ بحرینی، سید حسین و و داودپور، زهره. (۱۴۰۱). رد نظریه شهر اسلامی به‌عنوان فرم. *باغ نظر*، ۱۹(۱۰۷)، ۹۹-۱۱۰.

DOI:10.22034/BAGH.2021.256752.4710
URL: http://www.bagh-sj.com/article_144542.html

